

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Факультет української філології
Кафедра української мови

Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри

Матеріали Міжнародної наукової конференції

5–6 листопада 2009 року

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2009

значимість слова как в пределах того или иного идиома, так и в целом в системе языка.

Литература

1. Архангельский областной словарь [Текст] / под ред. О. Г. Гецовой. Вып. 1. – М., 1980.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: В 4 т. М.: Русский язык, 1998.
3. Гецова О. Г. К проблемам диалектного словообразования. Словообразование наречий [Текст] / О. Г. Гецова // Материалы и исследования по русской диалектологии. – Вып. II (VIII) / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова; отв. ред. Л. Л. Касаткин. – М.: Наука, 2004. – С. 95–125.
4. Комплексный словарь русского языка [Текст] / А. Н. Тихонов, Е. Н. Тихонова, С. А. Тихонов, О. М. Чупашева, М. Ю. Зуева; под ред. А. Н. Тихонова. – 3-е изд., стереотип. – М.: Русский язык – Медиа, 2007.
5. Королёва Е. Е. Синхронное словообразование наречий, соотносительных с падежными и предложно-падежными формами имён существительных (на материале архангельских говоров) [Текст]: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 1985.
6. Нефёдова Е. А. Экспрессивный словарь диалектной личности [Текст] / Е. А. Нефёдова. – М.: Изд-во Московского университета, 2001.
7. Нефёдова Е. А. Региональный компонент значения слова в диалекте [Текст] / Е. А. Нефёдова // Материалы и исследования по русской диалектологии. – Вып. II (VIII) / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова; отв. ред. Л. Л. Касаткин. – М.: Наука, 2004. – С. 232–241.
8. Словарь наречий и служебных слов русского языка [Текст] / сост. В. В. Бурцева. – М.: Рус. яз.–Медиа, 2005.
9. Словарь русских народных говоров [Текст] / под ред. Ф. П. Филина. – Вып. 2. – М.–Л.: Наука, 1966.
10. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка [Текст]: В 2 т. / А. Н. Тихонов. – М.: Русский язык, 1985.
11. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике [Текст] / Е. В. Урысон; РАН. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
12. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь современного русского языка [Текст]. – М.: Альта-Принт, 2005.

УДК: 811.161.2'37

Н. М. Шарманова

АФОРИЗМ У ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

Шарманова Н. М. Афоризм у поліпарадигмальному аспекті.

Українська афористика аналізується в тісному зв'язку її структурно-семантичних, функціональних, комунікативно-прагматичних особливостей у парадигмі антропоцентричного, комунікативного й когнітивного підходів.

Ключові слова: афоризм, афористика, структурно-семантична будова, функціональна парадигма, комунікативно-прагматична специфіка.

Sharmanova N. M. The aphorism in polyparadigmatic aspect.

Ukrainian aphorism studies are analyzed in close connection with its structural-semantic, functional and communicative-pragmatic peculiarities. The investigation was held in the paradigm of anthropocentric, communicative and cognitive approach.

Key words: aphorisms, aphorism studies, structural-semantic organization, functional paradigm, communicative-pragmatic peculiarities.

Усебічне дослідження афористики, що є репрезентантом світоглядних канонів людства й невичерпним джерелом етнічного духовного потенціалу, дозволяє з'ясувати певні закономірності функціонування мовних одиниць та виявити їх комунікативну спрямованість, прагматичний потенціал.

Афоризм розглядається нами як логічне, образне судження узагальнюючого характеру, що в категоріях раціональності / парадоксальності відбиває навколишній світ і виступає еквівалентом предикативної структури: *Військо можна розбити – жінку ніколи* (П. Загребельний); *Спільна таємниця зближує і зовсім сторонніх людей* (Ю. Покальчук).

Афористичні проблеми знайшли відображення у працях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (М. Алексєєнко, Н. Барлі, А. Жолковський, В. Калашник, А. Королькова, Г. Крейдлін, Т. Манякіна, Ю. Прохоров, Т. Радзівєвська, А. Тяпкіна, М. Черкаський, Є. Шейгал, Ю. Щеглов та ін.).

Мета нашої розвідки полягає в розкритті української афористики в аспекті поліпарадигмального підходу в сучасному мовознавстві. Відповідно до цього передбачається розв'язання кола завдань: 1) з'ясувати основні інноваційні підходи щодо структурної й семантичної типології афоризмів; 2) дослідити комунікативну і прагматичну будову афоризмів на матеріалі сучасного українського художнього дискурсу. Об'єктом дослідження є афористика сучасної української літературної мови.

Афористичний вислів (АВ) є індивідуально-авторським висловлюванням, комунікативна природа якого “ускладнена тенденцією до знакового статусу в системі мови” [2, 610]. Саме висловлювання вважають реальною одиницею мови, у якій відповідні знаки, поєднуючись між собою, розкривають зміст думки, створюючи водночас необхідну смислову основу навантаження змісту. У ряді досліджень термін „висловлювання” вживається як синонім понять „фраза”, „речення”, „НФЄ”, „текст” [7]. Спробу осмислення тотожності / нетотожності цих понять – відповідно їх розмежування – подають і вітчизняні, і зарубіжні мовознавці. Так, україністи І. Меншиков й І. Попова, розглядаючи речення як предикативну, комунікативну й функціональну одиницю мовлення, указують на основні ознаки висловлювання [5, 23-30]. І. Вихованець терміном „висловлення” кваліфікує одиницю мовлення, що побудована за законами відповідної мови [7, 66]. Висловлювання, на відміну від речення, вважається значно ширшою одиницею і містить певний набір відмінностей (структурних, змістових, функціональних), що відрізняють його від речення [9, 90].

Неодномірність структурного плану висловлювання виявляється в таких ознаках: 1) денотативних, або референційних (співвіднесеність із дійсністю); 2) модальних (ставлення мовця до повідомлюваного); 3) власне текстових (сукупність елементів, що вказують на зв'язок з комунікативним контекстом) [7, 66]. У висловлюванні семантика поєднується із прагматикою, основною рисою є орієнтація на учасників комунікації (ситуативність, вибірковість) [9]. Зазначені властивості висловлювання визначають змістову структуру будь-якої одиниці мовлення, а отже є вихідними для розуміння комунікативної природи афоризму.

Афоризм як мовна одиниця реалізує основну лінгвальну функцію. Основною його прагматичною метою є намір поставити адресата перед фактом, істинність або хибність якого може бути встановлена лише завдяки фоновим знанням реципієнта.

Такий підхід відрізняється від розгляду висловлювань у логіці, де сутність його зводиться до розповідного речення, смислом якого є певне судження, а значенням виступають такі індекси, як істина, хиба (у класичній двозначній логіці) [3; 4] і парадокс (у рамках багатозначної логіки) [6].

Узагальненість, типізованість, генералізованість судження протиставляють афористичне, вишукане, непобутове висловлювання побутовому, конкретному, ефемерному, що створюється для позначення певної ситуації і конкретних умов мовлення в цей момент: *Розтropicений камінь – уже не граніт* (Л. Костенко); *Часи міняються, міняються й звичаї* (П. Федотюк).

Тому для АВ характерна стереотипність світобачення, поведінки, що виявляються на **трьох рівнях мовленнєвого акту** – іллокуції, перлокуції й локуції – та конкретній обставині мовлення [1]. Таке протиставлення зближує афоризм із загальними, універсальними висловлюваннями, унаслідок чого він може розглядатися як їх різновид [8].

Афоризми як віддзеркалення стереотипів мають універсальну адресацію й реалізують комунікативні завдання повідомлення нових знань чи апеляції до наявних у когнітивній базі учасника комунікативного акту: *Царство жінки – сім'я, царство чоловіка – держава* (П. Загребельний); *Любов – почуття одноразове* (М. Бриних). Універсальність мовленнєвої ситуації визначається тим, що кожен адресат має можливість ототожнити себе з суб'єктом комунікації.

У семантико-синтаксичному аспекті афоризм є одиницею конструкції, еквівалентної реченню [8, 268]. Афористична еквівалентність ґрунтується на синтаксичних параметрах – співвідношення з предикативними одиницями різних типів. АВ кваліфікується як синтаксично замкнене висловлювання (Л. Скрипник) або „замкнений вислів, клішований від початку до кінця” (Г. Пермяков).

Для афористичних суджень, які обов'язково мають предикативну дериваційну базу, ознаки зовнішньої мовної структури висловлювання є релевантними, оскільки вони виступають як диференційні особливості афоризму. Слушною виступає думка про те, що співвідношення з різними типами речення корелює з відмінностями у змістовій характеристиці й контекстному представленні змісту (В. Калашник). На наш погляд, такий тип співвідношення ґрунтується на спільній семантичній основі.

Зважаючи на внутрішню, логіко-семантичну й комунікативну природу, розглядаємо АВ як еквіваленти предикативних одиниць: простого і складного речень, надфразної єдності (НФЄ).

АВ-еквіваленти простого речення коротко, але чітко і виразно номінують і розкривають явища об'єктивної дійсності в різноманітних суттєвих її ознаках. Саме така синтаксична організація АВ дозволяє оптимально здійснювати в мові узагальнено-типізуючу функцію, наприклад: *Жінки потрясають світом* (П. Загребельний); *Молодь любить жарти* (О. Гончар).

Прямі стверджувальні афоризми передають семантичну цілісність твердження за законами внутрішньої організації (розгортання / згортання): *Життя – це тільки свобода!* (П. Загребельний); *Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе* (Л. Костенко). У наведених афоризмах наявна деактуалізація змісту з логічним навантаженням на другій частині висловлювання за допомогою лексем *життя, любов, почуття, свобода*.

Опозиційними щодо розглядуваного типу АВ виступають заперечені афоризми. Уплив на свідомість і поведінку адресата здійснюється за допомогою комунікативних табу: *Час не наша власність; Жоден поет не був непоетом* (Л. Костенко). Реалізація в мовленні АВ із заперечним смислом відбувається на основі прагматичної установки автора з метою актуалізації й філософського узагальнення лексем *час, поет / непоет* тощо.

Найбільший комунікативний ефект досягається в заперечних АВ на кшталт *Кабінет – не квартира* (П. Загребельний); *Любов – не зло* (М. Вінграновський); *Полон – не мед* (М. Руденко). Актуальна аксіологічна інформація винесена на початок речень (*любов, кабінет, полон*). Додатковим засобом увиразнення смислового ядра є двоскладова будова, яка забезпечує виділення найголовнішого в афоризмі. Заперечні АВ виступають стилістично забарвленими, експресивними одиницями.

Одним із різновидів афоризмів, що конденсовано і стисло у формі повчання чи настанови подають узагальнення, кваліфікуються нами як **АВ-еквіваленти складного речення**: *Хто не зраджує, той не втрачає* (П. Загребельний); *Час пробігає швидше, якщо думаєш про вічне* (М. Бриних). Комунікативна спрямованість АВ визначається розгортанням чи посиленням зіставлення / протиставлення певних понять: *Митцю не треба нагород, його судьба нагородила* (Л. Костенко); *Єси ти сам – з собою врівень, один на сотні поколінь високим гнівом богорівен* (В. Стус).

У сучасному українському художньому дискурсі виділяємо такі афоризми-еквіваленти складного речення, структурна модифікація яких ґрунтується на семантичному явищі зіставлення: *Все блищить, і люди як нові; Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу* (Л. Костенко). Комунікативні стратегії досягаються внаслідок поєднання в межах узагальненого твердження компонентів, що співіснують і зіставляються за неконтрастною ознакою, на основі подібності й спорідненості явищ чи понять (*все – люди, століття – час*,

нове – новітню).

Семантичні відношення причини й наслідку частин афоризму надають АВ виразного прагматичного звучання, наприклад: *Коли в людини є народ, тоді вона уже людина* (Л.В. Костенко); *Коли на роботі все як треба та ще вдома благодать – людина здорова душею і тілом* (П. Федотюк); *Коли нічого не маєш, нічого й втратити* (П. Загребельний); *Коли народ пригнічений, – скарбниця порожня* (Р. Іваничук). Прагматику афоризмів визначають саме причинно-наслідкові зв'язки. Це допомагає розкрити такі особливості типу інформації під час комунікативного акту, як максимальна об'єктивізація викладу, його логічність, апеляція до загальновідомих істин.

Особливим комунікативним модусом позначені АВ, у яких спостерігається домінування емоційного над логічним, суб'єктивного над об'єктивним, наприклад: *Як невимовне віршам не скажеш, чи не німою зробиться душа?!* (Л. Костенко); *Зазирніть у свою душу – і впадінть на коліна* (М. Бриних). Основою комунікативної будови афоризмів виступає наявність особистісного чинника, що виноситься в рематичну позицію (*не скажеш, у свою душу*), а також значна кількість оцінних слів і висловів для номінування емоцій (*невимовне, німою, зазирніть в душу*). Комунікативна специфіка АВ репрезентована або зверненістю до самого адресанта (*як..., чи не...*), або ж позначена іллокутивною силою наказу (*зазирніть, впадінть*).

У сучасному українському художньому дискурсі афоризми аналітичної будови становлять досить поширену групу висловів.

Афоризми-еквіваленти надфразної єдності розкривають явище об'єктивної дійсності у вигляді складних з позиції структури й змісту узагальнених суджень: *Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерції намагається убити його в звичні для себе виміри. Не зупиняється навіть перед нищенням* (П. Загребельний); *Коли люблять, не говорять про кохання. Тоді просто відчують його* (О. Черногуз).

Структурна цілісність піддається розчленуванню афористичного комплексу на окремі синтаксичні конструкції. Сміслова природа таких АВ є неподільною. Саме внутрішня будова й прагматична установка афоризму дозволяє реалізувати художню довершеність, естетичну досконалість і семантичні зв'язки, зокрема: *У нас не діє верховенство права. У нас діє верховенство телефонного права* (О. Черногуз).

Специфікою афоризмів на кшталт *Прийде час – будемо жити! Просто жити і радіти життю, і кожному дневі, який приносить вітху!* (Ю. Покальчук); *У нас час такий. Базарно-ринковий. Усе продається, все купується* (О. Черногуз) є логічна чи образна сміслова домінанта, утворена на основі розгортання внутрішньої форми. За

структурного підходу такі АВ становлять конструкції з синтаксичним членуванням, але внутрішньою неподільністю. У логічних універсальних висловленнях в імперативній чи дефінітивній формі сконденсовано розгорнуті судження про навколишній світ. Логічні АВ мають експліцитно / імпліцитно виражену семантику повчання чи декларації. Образні афоризми визначаються впливом на свідомість учасника комунікації оригінальністю авторських асоціацій, виразністю формулювання думки.

Лінгвокреативні процеси, які відбуваються при породженні афоризму *Шукайте шлях. Бійтеся. Але вірте!* (Ю. Покальчук), позначені конструюванням прагматичних складових: пошуки правильного шляху в житті розкриває сутність життєдіяльності людини в суспільстві, що дає змогу реалізувати особистісний потенціал. Накладання полярних смислів у настанові (*шукайте – бійтеся – вірте*) виявляє важливий для комуніканта безапеляційний характер АВ.

Мовне кодування вислову *Життя, мабуть, як і люди, – мстиве за радість. А особливо – якщо радість для двох – величезна* (М. Магіос) виявляє узагальнення логіко-філософських категорій, пов'язаних із семантикою слова „життя”. Зокрема нові системні смисли цієї лексеми (за використаного порівняння з недосконалою людською природою) пов'язані з поняттями помсти за радість – тривалу або миттєву. Парадоксальність виступає характерною рисою не лише для розкриття семантики, а й комунікативної ситуації (доцільності доведення саме сенсу існування кожної людини, а не ірреальних уявлень когось із комунікантів).

Отже, поліпарадигмальний аспект АВ репрезентує його як одиницю мовлення, для якої характерні референційні й модальні ознаки. Комунікативні властивості афоризму розглядаються як його диференційні властивості. Як різновид універсального висловлювання афоризм має універсальну адресацію й реалізує комунікативні завдання повідомлення нових знань чи апеляції до наявних у когнітивній базі реципієнта. Інтерпретація афоризмів у семантико-синтаксичному аспекті виявляє специфіку АВ як одиниці конструкції, еквівалентної різним типам речення (простого, складного) чи надфразної єдності.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К.: Вид. центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Калашник В. С. Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики / В. С. Калашник // Вісник Харківського нац. ун-ту. – Вип. 491. Філологія. – 2000. – С. 608-612.
3. Конверський А. Є. Логіка / А. Є. Конверський. – К.: Український центр духовної культури, 1994. – 400 с.
4. Кондаков Н. И. Введение в логику / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1967. – 466 с.
5. Меншиков І. І. Речення як предикативна, комунікативна і функціональна одиниця мовлення: [навч. посібник] / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2002. – 48 с.

6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): [монографія] / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
7. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
8. Шарманова Н. М. Логічні афоризми-еквіваленти надфразної єдності (на матеріалі сучасної української поезії) / Н.М. Шарманова // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.І. Гончаров. – К.: Знання України, 2003. – С. 268-271.
9. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: БРЭ, 2000. – 688 с.

УДК 811.161.2'276.6:792

С. В. Шевченко

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ТЕАТРАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Шевченко С. В. Початок формування театральної термінології української мови.

У статті йдеться про початковий етап формування театральної термінології української мови.

Досліджуються проблеми використання нових термінів та поділу вистав на жанри.

Ключові слова: шкільний театр, вертеп, інтермедія, трагедія та комедія.

Shevchenko S. V. The initial stage of the theatrical terminology formation of the Ukrainian language.

The article investigates the initial stage of the theatrical terminology formation of Ukrainian Language.

It studies problems of new terms defining and performances division into genres.

Key words: school theatre, intermezzo, tragedy, comedy.

Поява театру в Україні збагатила не лише культурне життя, але й була причиною появи нових слів у мові. Театральна термінологія великою мірою залежала від екстралінгвістичних факторів, тому необхідно розглянути історію українського театру, бодай у загальних рисах.

Початковий етап формування театральної термінології української мови пов'язується з виникненням перших шкільних театрів та фольклорних театрів – вертепів, які протягом декількох століть були дуже популярними серед українського народу. І хоч приблизний час виникнення шкільного театру відомий (початок 17 століття), то думки щодо виникнення вертепу різняться. Деякі дослідники стверджують, що вертеп виник у середині 17 століття, інші говорять про початок 18-го.

Вертеп – синтетичне явище, яке розвивалося і функціонувало в системі культури, взаємодіяло з фольклорними театрами інших країн. І тому не дивно, що упродовж тривалого часу вертеп привертає увагу багатьох театрознавців, які сприймають його по-своєму та дають дещо різні визначення [див.: 3].

Частіше цей термін функціонує у значенні театр або драма. Щодо будиночка, ляльок вживаємо: “архітектура вертепу” та “ляльки вертепу.

На відміну від вертепу, шкільний театр мав не лише розважальну, але й дидактичну функцію. Перші театральні вистави відбувалися в духовних школах. Спочатку це були аматорські вистави, але іноді вони переростали у справжні драматичні твори, які потім називалися шкільними драмами.

Шкільний театр мав двояку природу: з одного боку, він виконував естетичну функцію, а з іншого, – був засобом виховання, педагогічним прийомом, який застосовувався у викладанні двох із семи вільних